

RITA TŪTLYTĖ

Mariaus Katiliškio proza: meniniai monistinės pasaulėvokos kontūrai

Anotacija: XX a. pradžios Europos moderniam mene naujai pastebėta jusliškoji žmogaus prigimtis bei iracionalumo matmuo tampa svarbūs instrumentai pasaulio vienovei apimti. Šį modernistinį posūkį bus bandoma taikyti Mariaus Katiliškio prozai skaityti. Straipsnio tikslas – aiškintis, kaip Katiliškio kūryboje į realistinį vaizdavimo principą įsiterpia modernizmo naujovės, t. y. monizmo idėjos sklaida jutimiškumo pagrindu. Dėmesys skiriamas pasaulio vientisumo, reiškinių sąsajumo suvokimui ir raiškai; taip pat gyvenimo pilnumos, gyvybės ir grožio vaizduotei. Tyrimas grindžiamas filosofine monizmo samprata ir jos išsklaida vėlyvajame romantizme, sekama monizmo problematikos refleksija vokiečių literatūrologų darbuose bei skandinavų rašytojų kūryboje; iš šios perspektyvos hermeneutinio rato principu stebima Katiliškio prozos monistinės pasaulėvokos raiška.

Raktažodžiai: XX a. Europos modernizmas, XX a. lietuvių literatūra, Marius Katiliškis, monistinė pasaulėvoka, raiška.

Tyrimo objektas ir tyrimo hipotezės

Mariaus Katiliškio (Albino Vaitkaus, 1914–1980) kūrybos branduolį sudaro trys romanai: *Užuovėja* (1952), *Miškais ateina ruduo* (1957), *Išėjusiems negrįžti* (1958). Lietuvių literatūroje jie turi apibrėžtą vietą – siejami su epine tradicija, realistiniu vaizdavimo būdu, agrarinės kultūros rekonstrukcija. Daugiausia skaitytojų ir kritikos dėmesio sulaukė romanas *Miškais ateina ruduo*. Literatūros kritikė Violeta Kelertienė¹ jame pastebi epo matmenį, atkreipia dėmesį į visą romaną apimančius kultūrinės ir politinės kaitos ženklus bei individo sąsają su jais; Ilona Gražytė–Maziliauskienė² tiria psichologinį romano lygmenį. Elena

1 Violeta Kelertienė, *Kita vertus...*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 71–91.

2 Ilona Gražytė–Maziliauskienė, *Idėjų inventorius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 78–91.

Bukelienė³, Jūratė Sprindytė⁴, Algis Kalėda⁵ minėtuose romanuose mato įspūdingą lietuviško kaimo, agrarinės kultūros vaizdą, konstruktyviai išreikštą meninės erdvės, personažų, mitinių įvaizdžių modeliavimu. Rimvydas Šilbajoris⁶, Arūnas Sverdiolas⁷ išvelgia dvejopą Katiliškio santykį su epine tradicija: viena vertus, Katiliškio prozoje jie regi žemdirbių bendruomenės pasaulėjautą ir epinio vaizdavimo tradiciją, kita vertus, pastebi ir klasikinio epo įskilas, modernios epochos žmogaus patirtis ir subjektyvėjantį naratyvą.

Straipsnyje keliama hipotezė, kad vienas iš Katiliškio prozos dėmenų gali būti monistinė pasaulėjauta, būdinga XX a. pradžios modernistinėms meno srovėms. Tikėtina, kad čia glūdi didžioji Katiliškio prozos įtaigos dalis – užrašytas gyvenimo visumos, pilnumos jausmas. Kritika Katiliškio prozoje visada pabrėžia žmogaus ir gamtos paralelę, tačiau dažniausiai ją aiškina tradiciniu vaizdavimo būdu. Šilbajoris žmogaus vientisumo su gamta principą mato Katiliškio pasaulėvokoje, kalboje, romano *Užuovėja* struktūroje; vis dėlto reprezentatyvius romano epizodus pasitelkia realizmo principui, vaizdavimo sodrumui parodyti. Nors kritikas pažymi esminę Katiliškio pažiūrą „į žmogų kaip galutinį žemės vaisių“, bet sieja tai ne su monistine pasaulėvoka, o su kaimo žmogaus jausena. Net ir tais atvejais, kai analizuoja ir monizmui būdingus pasaulio supratimo niuansus („žmogus atpažįsta, kad jis yra daiktų ir žemės neatskiriama dalis“), kritikas juos labiau sieja su vaizduojamo kaimo žmogaus patirtimi:

Kada visi žmonių veiksmai turi savo pradžią gamtos dėsnuose, kurie juk negali būti kaip nors moraliai vertinami, tikroju visų vertybių matu pasidaro gamta, pats amžinas visatos buvimo faktas [...]. Jeigu kalbėtume apie filosofinį Katiliškio kūrybos aspektą, tai jį sudaro šita giliai visose tikrovės apraiškose glūdinti, daug išgyvenimų ir kentėjimų slepianti dvasios ramybė, amžinoji visatos rimtis.⁸

3 Elena Nijolė Bukelienė, *Prozos keliai keleliai*, Vilnius: Saulės delta, 1999, p. 76–99.

4 [Jūratė Sprindytė], „Marius Katiliškis“, in: *Literatūra 12 klasei, d. 2: Modernioji XX a. antrosios pusės literatūra. Nepriklausomybės laikų literatūra*: Chrestomatija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 49–53.

5 Algis Kalėda, *Romano struktūros metmenys*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

6 Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 325–344.

7 Arūnas Sverdiolas, *Steigtis ir sauga*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 225–238.

8 Rimvydas Šilbajoris, *op. cit.*, p. 333, 334.

Monistinė pasaulėvoka lieka už aptarimo ribų kaip paaiškinimo ir išsklaidos nereikalaujantis mąstymo pagrindas. Šilbajoris labiau susitelkia į Katiliškio meninio pasaulio šerdį – į bendruomenės nario buvimo būdą agrarinėje kultūroje.

Vytautas Kubilius suomių rašytojo Franso Eemilio Sillanpää's romaną *Žmonės vasaros naktį* ir Katiliškio *Miškais ateina ruduo* monizmo požiūriu skaito paraleliai. Kritikas pristato romano *Žmonės vasaros naktį* pasaulėvokos aspektus ir romano struktūrą. Kaimo buities aprašinėjimo pagrindas, Kubiliaus nuomone, yra „monistinė gamtos ir žmogaus vienybės koncepcija, pateisinanti dėmesį atsitiktinei smulkmenai“⁹; visą gyvastį siejanti žemės motinos idėja, vitalinės energijos veikimo poetizacija ir visų „veiksmų“ sutalpinimas į vieną vasaros naktį. Panašiai monizmo idėją kritikas mato įkūnytą romane *Miškais ateina ruduo*: jame derinami epiniai aprašymai ir psichologinė istorija, žmogiškojo pasaulio įvykių pasakojimas kiekviename skyriuje pradedamas gamtos aprašymų „uvertiūra“; dėmesys sutelkiamas į vitalistines gamtos ir žmogaus galias. Vis dėlto Kubilius mano, kad Katiliškis nesusikūrė vientisos filosofinės–poetinės koncepcijos, kuri nulemtų ir romano struktūrą; jo nuomone, greta epinio stebėjimo romanui svarbi „poetinės nuotaikos banga, trykštanti iš gaivališko gyvybingumo ir gilaus dvasinio ryšio su gamta, būdingo lietuvių menui“¹⁰. Šiuo romanų lyginimu Katiliškio monistinės pasaulėvokos tyrimas ir užskliaudžiamas.

Monistinė Katiliškio kūrybos pasaulėjauta iki šiol tyrimuose nėra pakankamai išryškinta – ji tebėra integruota į tradicinę pasaulėjautą, į meninę agrarinės kultūros rekonstrukciją ir suprantama kaip jų duotybė. Šio straipsnio problematikos ašį sudaro bandymas į svarstymo lygmenį iškelti ir išskleisti Katiliškio prozos monistinės pasaulėvokos meninę raišką. Straipsnyje minimų kritikų pozicijos neatmetamos, atvirkščiai, jos tampa atrama mąstyti ir grąžinti monizmo paradigmą Katiliškio kūrybai. Tyrimo tiklas – aptarti XX a. pradžios meno monistinės pasaulėvokos „likutį“ Katiliškio pasakojime, matyti jo kūrybą analogiškų Europos literatūros tradicijų perspektyvoje.

Viena vertus, Katiliškį galima laikyti realistinio vaizdavimo tradicijos tęsėju: jis kuria intriguojantį siužetą, sodrius personažų charakterius, erdvės, laiko, priežastingumo ryšius. Kita vertus, akivaizdu, kad Katiliškio proza neišvengiamai turi daug modernizmo įspaudų. Vokiečių literatūrologė Marianne Wunsch, tirianti XX a. pradžioje vykusią meninių struktūrų kaitą, t. y. perėjimą iš realizmo

9 Vytautas Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 175.

10 *Ibid.*, p. 179.

į modernizmo lauką, pabrėžia, kad „[V]ienu metu, ypač epochos pradžioje, gali egzistuoti kelios sistemos“, juolab, kad „[L]iteratūrinė sistema nėra jokia statiška duotybė, – epochos viduje nuolat vyksta transformacijos. Ir realizmas, ir modernizmas patiria vidinę kaitą“¹¹. Kita vokiečių literatūrologė Monika Fick tarp meno tendencijų mato įtampą ir ambivalenciją; perėjimo metu dera „kontempliacija ir akcija, natūralizmas ir simbolizmas, realizmas ir neoromantizmas, racionalizmas ir antiracionalizmas. Mąstytojai, rašytojai juda nuo pozityvizmo, natūralizmo į neoromantiką, metafiziką“¹². Kritikų pastebėtas Katiliškio romanų pasaulėvokos ir pasakojimo aspektas – epo skeldėjimas – būtų viena Katiliškio prozos intrigų. Keltina hipotezė, jog Katiliškio prozoje raiškiais formomis skleidžiasi Wunsch minėtas transformacijos judesys. Tad straipsnyje rūpi išsiaiškinti, kaip Katiliškio prozoje greta realistinio vaizdavimo įsiterpia ir moderni (vėlyvojo romantizmo paradigmą jėmusi) monistinė pasaulėvoka, kokie yra jos meninės sklaidos būdai.

Straipsnyje rutuliojama mintis grindžiama Monikos Fick studija *Sinnenwelt und Weltseele* („Jusių pasaulis ir pasaulio siela“), kurioje autorė siekia parodyti, kaip XX a. pradžios mene pastanga pasiekti daiktų esmę susyja su jutiminių patyrimų siekiu. Tyrimui pasitelkiama filosofinė monizmo samprata, atsižvelgiama į skandinavų rašytojų ir Katiliškio kūrybos sąsajas; iš tokios perspektyvos hermeneutinio rato principu stebima šio rašytojo prozos monistinės pasaulėvokos raiška ankstyvuose apsakymuose ir romanuose *Miškais ateina ruduo*, *Užuovėja*. Ankstyvieji apsakymai akivaizdžiau nei brandžioji kūryba leidžia matyti pirminius kūrybos impulsus; be to, pastebėtos įtakos yra ir nuoroda ieškoti to, kas brandžioje kūryboje jau integruota į individualumo paradigmą ir kiek užtamsina pradžios šaknį.

Monizmas ir monistinė pasaulėvoka XX a. pradžioje kaip *idée fixe*

Skiriami du pasaulio suvokimo būdai: dualistinis ir monistinis. Vieno būties pagrindo ieškojimas – tai monizmo principas, grindžiantis mąstymą apie visų reiškinį bendrą kilmę ir iš to kylančią jų pažinimo galimybę. XX a. pradžios

11 Marianne Wunsch, „Vom späten ‚Realismus‘ bis zur ‚Früher Moderne‘: Versuch eines Modells des literarischen Strukturwandels“, in: Michael Titzman (Hg.), *Modelle des Strukturwandels*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991, p. 187.

12 Monika Fick, *Sinnenwelt und Weltseele*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993, p. 10.

austrų filosofas Rudolfas Eisleris išskiria dvi monizmo sampratas: pirmoji – teorija apie vienovę, t. y. tokia metafizinė žiūra, pagal kurią egzistuoja tik viena tikrovės rūšis, vienas būties principas, ar tai būtų dvasia (spiritualizmas, idealizmas), ar materija (materializmas), arba abiejų vienovė; antroji – teorija apie nepakartojamumą, ypatingumą, t. y. požiūris, kad visi daiktai yra tik vienos esybės modifikacijos. Eisleris įvardija daugybę monizmo atmainų: psichologinis, loginis, pažinimo teorijų, teologinis, gamtamokslinis ir t. t. Kultūros istorijoje monizmas yra sena mąstymo tradicija; mokymus apie vieną pagrindą skelbė natūrfilosofai, stoikai, epikūriečiai, Giordano Bruno, Benedictas (Baruchas) de Spinoza, Gottfriedas Wilhelmas Leibnizas, Johannas Gottliebas Fichte, Friedrichas Schellingas, Arturas Schopenhaueris, Friedrichas Nietzsche¹³. Istorikas ir krikščionybės tyrinėtojas Ramūnas Labanauskas rašo, jog žmogaus mąstymui būdingas ir monizmas, ir dualizmas; viena vertus, mąstome priešybėmis, skiriami subjektą ir objektą, kita vertus, „lygiai taip pat mūsų mąstymui būdinga siekti vienintelio visa ko paaiškinimo, vienintelio prado principo, vienybės su visa būtimi, ištirtimo joje būsenos, palaimingos akimirkos, kurioje išnyktų siena, skirianti aš nuo ne aš. Taigi monizmas egzistuoja bent jau kaip įgimta viltis, vienybės su visa būtimi siekimas“¹⁴. Nors Labanauskas įvairias monistines teorijas skiria į idealistines ir materialistines, tačiau pastebi, jog, šiuolaikinių filosofų nuomone, perskyra tarp to, kas yra materija ir dvasia, tarp sielos ir kūno, yra dirbtinė, kad XX a. formuojasi pasaulėžiūra, kuri „sąmonę laiko imanentiška fiziniam pasauliui“¹⁵ – neišmanoma suvokti būties atsietai nuo žmogaus, nuo jo minčių, jausmų, troškimų, t. y. nuo jo psichologinės struktūros, nes, „būtis juk mums atsiskleidžia per mūsų pačių pojūčius, protą, intenciją [...]. Todėl būtį kaip tokią galima suvokti tik ieškant atitikmenų tarp išorinio pasaulio ir mūsų žmogiškosios prigimties reiškinių (pamatinių vaizdinių, jausmų, simbolių, vertybių) ir juose stengiantis išvelgti nuorodas į aukštesnę universalią tvarką“¹⁶.

Ankstyvuoju modernizmo periodu pastebėta, kad išyra anksčiau buvę reiškinių ryšiai ir sistemos. Metafizika neatmetama, bet įvairovės begalybė imama

13 Rudolf Eisler, „Monismus“; in: Rudolf Eisler, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, 1904. Prieiga internetu: <http://www.textlog.de/4470.html> (žiūrėta 2014 09 20).

14 Ramūnas Labanauskas, „Būties samprata“; prieiga internetu: <http://ramunas1970.blogas.lt/buties-samprata-63.html> (žiūrėta 2015 03 24)

15 *Ibid.*

16 *Ibid.*

suvokti/apimti ir kitu būdu. Formuojamas supratimas, kad materija yra energijos pasireiškimo forma¹⁷, dvasios nešėja, kad matomais reiškiniais pateikiami nematomi. XX a. pradžios filosofinė mintis ir menas siekia panaikinti materijos ir dvasios skirtį, suartinti spiritualumą (dvasingumą, metafiziką) ir jusliškumą (empirinį lygmenį). Manoma, kad šios sritys egzistuoja ne atskirai, o yra viena kitoje. Vokiečių publicistas ir rašytojas, literatūrinio natūralizmo šalininkas Julius Hartas, susižavėjęs evoliucijos teorija, energijos tvarumo dėsniais, kurie, jo nuomone, esą nukreipti prieš pasaulio skaidymą į „reiškinį“ ir „daiktą savyje“; entuziastingai teigia, jog „kiekvienu metu visa kas gali pavirsti į ką kita – dvasia į materiją, subjektas į objektą, vienovė į daugybiškumą, forma į esmę, ir atvirkščiai“¹⁸.

XX a. pradžioje laikomasi idėjos, kad žmogus prie gyvenimo ir pasaulio esmės artėja ne tik protu, bet ir jaslėmis. Jutimiškumui legitimuoti sukuriama nemaža manifestų, ištarmių: „Visa būtis yra išgyvenimas“; „Jaslėmis reikia pasitikėti“; „Išgyventi galime tik tai, ką užčiuopiame jaslėmis“¹⁹. Matyti du jusliškumo aspektai: jusliškumas kaip pažinimo objektas, jis visa apimantis – patrauklus ir grėslus; ir jusliškumas kaip pažinimo instrumentas. Pastanga suvokti, patirti daiktų esmę susyja su jutiminių patyrimų ir išgyvenimų siekiu, jutimais siekiama priartinti tai, kas neprieinama, nepažįstama. Jutimiškumo aspektas tampa ypač svarbus meninei tikrovei kurti. Pasaulio percepcija vyksta jaslėmis: skonio, uoslės, lytėjimo, klausos, žvilgsnio galimybės. Ir atvirkščiai, fiziškumui suteikiama siela, atsiranda sąvoka „jaučianti materija“; sielos ieškojimas reiškia sielos ieškojimą gamtoje.

Kaip intensyvaus jutimiškumo objektas išgyvenama gamta. Tokioje laikysenoje gamtos atžvilgiu tyrinėtojai įžvelgia ekstazės, erotinės mistikos. Kūniškumas ir transcendentalumas suvokiami kaip susiję, vidujiškumas reiškiasi fiziškumu, sensu-alumu. Lyčių trauka ir priešybė aiškinama ne psichologiniu požiūriu, o suvokiama kaip būties šaltinis, kaip gyvenimo esencija. Iš to mene kyla moters demonizavimas, *femme fatale* įvaizdis. Lytis suvokiama kaip pirminis pasaulio pagrindas²⁰.

Gyvybinės energijos požiūriu pirminiu pasaulio pagrindu XX a. pradžios filosofai, menininkai laiko ir ritmą – tai „pasaulio principas, kuris energijos ir materijos susitikimą paverčia kūrybiniu“²¹. Ritmas suvokiamas kaip kosmoso

17 Monika Fick, *op. cit.*, p. 1–6.

18 *Ibid.*, p. 136.

19 *Ibid.*, p. 136.

20 *Ibid.*, p. 8–9.

21 *Ibid.*, p. 134.

pulsas, visatos kvėpavimas. Pagal tą patį principą vyksta sielos ir kūno gyvenimas. Savo širdies plakimu mes prisideriname prie bendrojo kosminio ritmo.

Greta populiarėjančių Schopenhauerio idėjų apie „aklą valią“, kuri esanti „daiktas savyje“, nepažini gyvybės jėga, besiveržianti gyventi, auganti pati iš savęs ir pati save naikinanti, greta Sigmundo Freudo žvilgsnio į potroškių bedugnes ir grėsmingas jusles, XX a. pradžioje ryškėja ir kita tendencija – siekis sukurti naują jaukumą ir saugumą, rasti atsvarą iracionalumui. Siekiama panaikinti subjekto ir objekto skirtį, keliama mintis apie žmogaus priklausomybę kosmosui, bendrą žmogaus ir kosmoso prigimtį. Svarbi tampa Schopenhauerio perteikta senovės indų Upanišadų išminties tezė „tat tvam asi – tai esi tu“, jo nuomone, sakanti, jog visas daiktų daugybiškumas yra tik regimybė, kad visuose šio pasaulio individuose reiškiasi viena ir ta pati esybė²². Monistinei pasaulėvokai suprasti svarbi ir sąvoka „unio mystica“, ja apibūdinama mistinė sąjunga, vienovė su viskuo, kas esti. Abi šios sąvokos laikomos radikalaus monizmo ištarmėmis.

Savo mąstymo strategijas Fick papildė vokiečių rašytojos, filosofės, romantizmo tyrinėtojos Ricardos Huch išvalgomis. Svarbi šios mintis, jog Freudą pasąmonės idėja, kuri yra psichologinio lygmens, XX a. pradžios meno srovės veikė daug mažiau nei vėlyvojo romantizmo ontologinės nesąmoningumo gamtoje ir žmoguje idėjos. Huch į nesąmoningumą žvelgia ne psichologiniu lygmeniu (kaip Freudas), o ontologiniu, ir teigia, jog nesąmoningumas glūdi gamtoje; nesąmoningumas yra pati gamta, o gamta yra pasąmoninga dvasia. Tyrinėtoja nesąmoningumą tapatina su gamta ir kūnu ir iš to sukuria monistinę žiūrą: sielos ir kūno sferoje veikiaš vienas ir tas pats principas. Ji suformuluoja pagrindinę romantinės pasaulėžiūros koncepciją – gamta ir žmogus susitinka gamtos nesąmoningumo paslapties ir žmogaus sielos gelmės lygmenyje. Įsielintą visatą, anot Huch, vėlyvieji romantikai suvokė kaip vienintelį organizmą, kurio visi nariai susiję. Anot Huch, dvasia (sąmonė) ir gamta (nesąmoningasis pradai) modernizme yra vienas nuo kito atplėšti. Iš to kylas beribis ilgesys, siekis susijungti. Gamtos ir dvasios sąsaja, nuolatinis jų susilietimas, bet nesusiliejimas iki galo esąs begalinio romantikų ilgesio paslaptis. Tyrinėtoja daro prielaidą, kad monistinis mąstymo kelias buvo išėitis iš atsiradusio baugulio prarasti vientisą tikrovės suvokimą²³.

22 Karl Albert, *Lebensphilosophie*, Freiburg/München: Verlag Karl Alber, 1995, p. 35.

23 Cituojama iš: Monika Fick, *op. cit.*, p. 22–32.

Kritikų ne kartą aiškintasi, kaip XX a. pradžios modernistinio lūžio metu atsinaujino romantinės idėjos. Mūsų tiriamuoju atveju ši premisa taip pat galioja. Pagrindinę romantikų idėją apie tai, kad nesąmoningume susitinka gamtos paslaptis ir sielos gelmė, perima impresionizmas ir neoromantizmas. Monistinio vaizdo pagrindą sudaro, viena vertus, gamtos mokslu pagrįstas pasaulėvaizdis, kita vertus, gamtos reiškiniai matomi susiję su siela, dvasingumu. Šis psichofizinis paralelizmas lemia literatūrinę vaizduotę ir pasakojimo strategijas. Modernistinės pasaulėvokos modernaus diskurso pagrindas yra iš vėlyvojo romantizmo perimtas paralelinis (ne priešastinis) mąstymas, analogijų, reprezentacijų principas.

Katiliškio kūrybos šaltiniai: monistinės pasaulėvokos menas

XX a. pradžios meno srovėse (neoromantizme, jugende, impresionizme) stipriau ar silpniau skleidusis monistinė pasaulėvoka turėjo savitą raišką. Ten, kur žmogus, atrodytų, tradiciškai siejamas su gamta, svarbu pastebėti akcento perkėlimą – gamta yra anapusybės arba bendro pagrindo nuoroda šiapusybės formomis.

Katiliškio ankstyvoji proza turi sporadiškų, bet akivaizdžių sąsajų su XX a. pradžios jugendo stiliaus poetika. Jo apsakymuose išsipaudo gyvybės paslapties, žmogaus ir gamtos formų sampynos vaizduotė. Moterį Katiliškis lygina su gražiomis ir trapiomis gamtos formomis: moterimi-gėle, moterimi-drugeliu („Tarp vystančių pradalgijų, virpančiuose nuo saulės plotuose ji atrodydavo kaip iškilnus žiedas, kaip plevėsuojanti skaidrasparnė milžiniška plaštakė“²⁴); moters siluetas būtinai susijęs su kitomis formomis, pratęsia jas, liečiasi su jomis („Ji stovi mėlyna visa tarsi rugiažolė. Rankos iš pieno plaukusios. O jose sauja rugių. Tos varpos kedena jos plaukus“; S, 26). Kūno nuogumas yra ne tik laisvės, bet ir gamtiškumo sritis, kur susiliečia ir viena kitą veikia skirtingos, tačiau iš vieno pagrindo kilusios formos („Šalin marškinius!.. Tegul saulė degina nugaras ir draiko vėjas plaukus!..“; S, 64). Gyvybės formos kinta, išreiškia grožį („debesys svyrinėjo susiklostydami nuostabiausiais pavidalais, ir auksu žėrėjo jų kraštai“; S, 69). Gyvybės formų sąsajumo aspektas, matysime, bus vienas svarbiausių Katiliškio prozos monistinės pasaulėvokos raiškai.

24 Marius Katiliškis, *Seno kareivio sugrįžimas*, Šiauliai: „Šiaurės Lietuva“, 2003, p. 66. Toliau cituojant tekste nurodoma pavadinimo santrumpa S ir puslapio numeris.

Šiuo požiūriu ne mažiau svarbus ir skandinavų impresionizmo aktualintas juslių akceptavimas, neoromantizmo postuluotas iracionalumo matmuo. Katiliškiui ypač imponuoja Knuto Hamsuno proza, vaizduojanti žmogų gamtos (miško) apsuptyje, kurioje jis jaučiasi esąs Panas (gamtos dvasia, Erotas); jo gamtiškoji galia sutelkta žvilgsnyje (akys kaip žvėries; žvilgsnis prilįgsta lytėjimui; gamta žiūri į jį, o jis – į gamtos veidą). Pano figūra Hamsuno kūryboje veikia kaip monistinės pasaulėvokos metafora. Katiliškis ankstyvoje prozoje hamsuniškai pasakoja apie sužeistos širdies būsenas, lyčių trauką, gyvybės energijos gaivalą. Apsakymo „Miškai“ veikėjas eigulys, saugąs kraupią savo gyvenimo paslaptį, yra gamtos vaikas, panašus į Hamsuno apysakos *Panas* veikėją. Abiejų jaunystės potyriai formuoja ir laužo likimą. Katiliškio veikėjas yra gamtos vaikas ne rusoistine prasme; jis yra gamtos gaivalo kūrinys, nemąstančios plėšrios gamtos dalis, nemokėjęs suvaldyti gyvybės plėšrumo. Šiuo atveju Katiliškiui rūpi kraupi nevaldomo gyvybės plėšrumo paslaptis. Pasakojimas nenugludintas: jame matyti kriminalinio siužeto liekana, psichologizavimo pastanga, impresionistinis jausminių pagavų fiksavimas. Panašiai konstruojamas ir apsakymas „Senis ir auksas“ – pasakojama kriminalinė istorija, susitelkiama į smulkiausių individo pojūčius; žmogaus sąsaja su gamta rodo žmogaus aistrų gaivališkumą, „laukiniškumą“. Žmogus nori pasislėpti gamtoje, pavirsti ja („Jis susitiktų daug miško paukščių ir žvėrių, į jį be baimės ir gailesčio žiūrinčių [...] uodų zyzimas būtų jo mintys, epušę kapojąs genys – jo širdis. [...] Ir paskui alkis kaip vilką patrauktų prie girgždančių svirčių“; S, 174–175). Iš Hamsuno rašytojas perima ir gamtiškumo žmoguje matmenį, ir pagrindinę pasaulio pagavos užrašymo manierą – fiksuoja stiprius vidinius impulsus, pojūčius, jusles ir juos derina su gerai pažįstamos aplinkos aprašymu („Atsinaujinęs miškas gieda vargonais lyg po šventoriaus klevais šventam vidudieny. Giesmė įgauna slaptingos didybės ir ji nebetilpsta širdyje. Tik nusiimti kepurę ir be žado stovėti, kad nesutrukdytum tą šventą gūdumą rimtį“ (S, 136). Ši rašymo maniera lieka Katiliškio stiliaus esme.

Iš Sillanpää's Katiliškis perima vienos vasaros motyvą („Vasara pilna gyvybės. Svaigi naktis ne vienam yra atėmusi nakties poilsį ir jie taip, kaip aš, išeina iš savo urvų, guolių ir gūžtų ir ieško meilės“; S, 72). Apsakymuose Katiliškiui rūpi ne tiek pati „vasaros“ metafora, kiek ibseniškoji ar hamsuniškoji žmogaus interpretacija – neišnaudotos vitalistinės energijos šviesioji ir tamsioji pusė. Vasaros metaforos esmingą „veikimą“ matome romane *Miškais ateina ruduo*, kurio pavadinimas netiesmukai nurodo vienos vasaros lemtingas žmogaus patirtis. Kubilius

laikosi nuomonės, kad Katiliškio romane vasaros motyvas vis dėlto netampa romano struktūros instrumentu, konceptualiai suveržiančiu monistinės pasaulėvokos kontūrus (kaip tai mato realizuota Sillanpää's romane).

Neteigiame, kad Katiliškis monistinės pasaulėvokos įspūdžio gavo išimtinai tik iš skandinavų literatūros, bet tikėtina, kad jam imponavo epinio vaizdavimo, psichologinio romano tradicijoje besirandantys ir impresionistinis jausmų pulso užrašymas, ir nuosaikus monistinis pasaulėvaizdis.

Katiliškio prozos monizmas: pasakojimo strategijos

Juslės yra labai svarbus, gal net svarbiausias Katiliškio meninės pasaulėjautos matmuo, – juslių sklaida konstruoja gyvą, pulsuojančią pasaulį. Rašytojo pasakojime galime išskirti kelias juslių pagrindu kuriamos monistinės pasaulėvokos raiškos strategijas.

Katiliškiui svarbus visų gyvybių, žmogaus ir kosmoso susietumas, akivaizdi pastanga reiškinius sieti, mąstyti juos veikiančius vienas kitą, suteikiančius vienas kitam gyvybingumą ir kokybes. Daiktas, reiškinys nėra nebylus, pats sau, uždaras, – jis visada syja su kitu, veikia jusles ar priimamas juslėmis, nesvarbu, ar tai būtų gamtos reiškiniai, gamta ar žmogus („Virš rugių vilnių, kaitros prisigėrusių“, S, 17; „minkšto rūko sveriami rugiai meldėsi“, S, 20; „dobilai kvepėjo pripildydami daržinę saldaus tvaiko“, S, 21).

Į frazę sutelkti pastebėjimai beveik visada yra dvinariai, t. y. vienu teiginiu susiejami keli reiškiniai, kurie veikia vienas kitą, yra vienas kitu gyvi, kuria ir palaiko vienas kito gyvybę: rugiai prisigeria kaitros tam, kad galėtų subręsti, kaitra yra jų gyvybės palaikytoja; dobilai kvepai ne abstrakčiai kažkam ir kažkur, o saldžiu kvapu pripildo daržinę, suteikia jai tam tikrą ypatybę, kokybę ir t. t. Katiliškis nuosekliai vaizduoja, kaip, koku būdu reiškiniai susiję; kaip liečiasi, kaip veikia vienas kitą kvapais, garsais, skoniu. Juslės tampa instrumentu vieną reiškinį susieti su kitu, vieną įtraukti į kitą („Ir tebejuto perštint tą vietą, paliestą rugių varpomis“, S, 21; „diena prisigėrusi sodų ir darželių kvapsties, apsikaišiusi žolinių šluotomis“, S, 22; „seklyčios langų šviesos krito į darželį ir nyko toliau javų gauruose“, S, 59).

Ankstyvuose Katiliškio apsakymuose tokie gamtos reiškiniai sąsajų aprašymai itin tankūs ir tiršti, stiliaus požiūriu krentą į akis; jie – teksto „žymėtosios vietos“. Galime laikyti juos sisteminėmis nuorodomis į monistinę pasaulėvoką.

Katiliškis mėgsta vaizduoti vienas į kitą persiliejančius, persismelkiančius, vienas kitą užklojančius reiškinius. Pavyzdys gali būti šis ankstyvojo apsakymo epizodas:

Aukštai aukštai, permatomuose dangaus ežeruose, čiurleno artojų dalininkas. Jo sparnai, jis visas – vienas taškas, sutirpęs, susiliejęs į tą vėju lekiančią dainelę [...] o čia vaikiną kojas skalaudamas ir lygiai sukdamas nutekintus akmenėlius pritarė upokšnis. Paukštelis ir vanduo. Jie visada kartu, susitarę, nusiklausę vienas iš kito. (S, 22)

Epizode siejami dangus ir upelis (panašūs savo mėlyne, gelme, žmogui nepasiekiamomis paslaptimis), giedąs vytyrys susilieja su dangumi, su vėju ir savo daina – vidujiškumas ir išoriškumas persismelkia vienas į kitą, yra vienas kito dalis. Panašiai kaip paukštis veikia viršuje, taip apačioje „veikia“ vaikiną, – jis įmerkia į upelį kojas ir tarsi susilieja su juo, ir upelis juda ir skamba lygiai kaip paukštis, lieja savo gyvasties energiją sąsajoje su aplinka, apima ją. Sukuriamas viršaus ir apačios, vidujiškumo ir išoriškumo, sąsajų ir susiliejančių formų ornamentas. Vėliau tokio ornamento Katiliškis atsisako; romanuose mėgsta vaizduoti rūką, kuriame daiktų kontūrai nyksta, daiktai ir reiškiniai tarsi persismelkia vienas į kitą; kuriamas kelių planų vaizdas („Palšas rūkas pjovėsi tarp medžių. Balkšva prietema praskydo kirtimuose, ir vyrai šmaikštėsi kaip šmėklos priepirtyje.“²⁵).

Žemei, kūnui suteikiama siela; gamta (miškas, naktis) turi širdį („Danguis skvernas, užklojęs balkšvą, negyvą tyrelio lygumą, staiga tamsiai drumstai pamėlo, jog atrodė vakaras būtų ir suostėmis smelktūsi iš visų pusių gilyn į pačią miško širdį“, M, 3). Ir vakaras, ir miškas vaizduojami taip, tarsi jie turėtų žmogiškąsias kokybes. Tai, kas būdinga žmogui, pratęsiama į daiktus, į gamtą, ir atvirkščiai, daiktų būtis įsivaizduojama kaip savęs-būties jausmas. Ypač svarbus smelkimosi veiksmas, nurodąs gilaus susietumo pobūdį. Savęs vaizdijimas vyksta gamtos (gyvos, turinčios sielą) kodu:

Jis išsitiesė po viena pušim, užsimerkęs, veidą atsukęs į saulę. Tamsiose lūžtvėse ir jaunuolynų tankmėse dar baltavo sniego lopiniai. O aikštelėje buvo šilta kaip vasarą [...]. Budo kraujas miško gyslose ir gausiai tvino iš žiemos padarytų žaizdų, sakais ir sula. Kalė kietai ir nenuilstamai miško širdis galingu genio snapu (M, 67–68).

25 Marius Katiliškis, *Miškais ateina ruduo*, Vilnius: Vyturys, 1991, p. 21. Toliau cituojant iš šio leidinio tekste nurodoma pavadinimo santrumpa M ir puslapio numeris.

Pasakojama ne apie tai, kas dedasi veikėjo širdyje, o aprašinėjama, kas vyksta gamtoje, bet – dar kartą panaudojant sukeitimo principą – aprašoma žmogaus gyvybei specifinėmis sąvokomis. Žmogaus vidujybė ir gamtos būklė apimamos abiemis sritims bendru bundančios gyvybės, sklindančios neramybės pagrindu (kalė širdis, budo kraujas). Žmogaus širdies tvinksniams rezonuoja gamtos garsai, tarsi pačios gamtos širdies dūžiai. Gamtoje jaučiamas savas „kraujas“ ir sava patirtis.

Reikėtų pastebėti, kad Katiliškis nelinkęs analizuoti veikėjo psichologijos; veikėjo jausmai, vidinis chaosas vaizduojami išplėtotais gamtos aprašymais, kurie atliepia žmoguje esantį „nemažtančio gamtiškumo“ sluoksnį. Slėpinga žmogaus esmė reiškiamą gamtos paveikslais. Pasakojime tarsi savarankiški gamtos paveikslai iš tiesų yra žmogaus sielos turinio išpasakojimas išorės pavidalais. Pasakojime ypač svarbi vietos nuoroda, – Katiliškis žmogaus sąmonės „vietą“ pakeičia gamtos „vietomis“: „Jauną vyrą miško glūdumose smelkė šiurpuliais vienos akimirkos švystelėjimas. Galėjo tai būti baltų apnuogintų rankų grakštus ir vylingas mostas, jų prisilietimas ant kaktos ar kaklo“ (M, 23).

Epizodo frazę „miško glūdumose“ galime pakeisti fraze „sąmonės gelmėse“, nes toliau kalbama ne apie miško glūdumas, o apie sąmonės gelmes. Taikant monistinę žiūrą, miško kūnas yra tapatus žmogaus kūnui, paslaptingos miško glūdumos atitinka tamsiausias sąmonės kerteles. Panašiai pasakojama apie Agnės personažą. Jos bundantys jausmai, nerimas, nujaučiamas pavojus išreiškiamas pelkės, miško, drumstos nakties, audros „vietomis“:

Agnė nerimo. Veržėsi eiti, bėgti, pasileisti į tyrelį, nubristi samanomis iki ežero. Nusidaužti bet kur į dar niekad nebūtas vietas. Paklysti ir klaidžioti iki juodos drumstos nakties. Gal tada užseitų audra, prasivertų žemė. Ir miškas dejuotų pliekiamas žaibų. Ir debesys prasiskirtų kaip atkalnės, ir išverktų sutvenktą metų sopulį ir bejėgiškumą. Krūtinė kilnojosi ir lūpos pleišėjo nuo karščio ir įtampos. (M, 93)

„Nebūtos vietos“ – tai ne tik gamtos vietos, bet ir žmogaus patirties vietos, į kurias traukia eiti. Apie Agnės jausmus kalbama plačiai vaizduojant nerimastinę gamtą, pamažu pasakojimas įima abu lygmenis (nebeaišku, kas išverktų metų sopulį – debesys ar Agnė) ir vėl sugrįžta į žmogiškąją dimensiją. Vieno reiškimo sakymas kitu yra bendra monistinio pasaulio suvokimo išraiškos kryptis – materialiu, juslėmis apčiuopiamu lygmeniu nurodoma į nematomą pasaulio ir žmogaus esmę, į bendrus visai kūrinijai, kosmosui šaltinius. Katiliškio prozoje ši

pasakojimo strategija ypač išraiškinga ir pagauli. Ji kiek nusižiūrėta iš Hamsuno, kuris, anot Kubiliaus, „supoetino vitalinę energiją [...], susiliejančią su gamtos stichija“²⁶. Ankstyvųjų apsakymų pasakojime šie kodai keičiasi greitai ir be paaiškinimo, tokiu būdu sukuria trūkmingą šiek tiek į iracionalumą orientuotą pasakojimą. Staigūs šuoliai iš vidujiškumo į išorę, ir atvirkščiai, netikėti žmogaus vidujybės ir gamtos išorybės atitikmenys („Ignius ėjo ir nešiojosi meilę, o ji buvo viltinga ir žalia kaip paupio lanka“, S, 39; „Jo kraujas sujudo ir sroveno taip smarkiai, ir plūdo kaip sula iš beržo šakos“, S, 136) atrodo gana avangardiški, netikėti. Jie provokatyviai modernistiškai nurodo į bendrą spiritualumo ir materialumo pagrindą. Romanuose šis būdas taikomas veikėjų aistrų audroms, išgyvenimų viršūnėms apsaityti („Jis troško atmainos. Jis geidė pavasarinio vėjo. Tegul nors kraujais pagauna lyti“, M, 15).

Katiliškio prozoje sistemingai jslėmis kaip instrumentais per išorybę skverbiamasi į reiškinį esmę. Jslėmis žmogus priartėja prie pasaulio sielos ir prie gyvybės esmės:

Eigulys užsimerkė ir stengėsi suprasti, siekėsi įsigauti į slaptinę ir didų miško alsavimą. Kiekvienam žemės sprindyje ėjo grumtynės, medžiai, krūmai, samanės ir vabalai plovėsi dėl drėgmės lašo, dėl vietos, dėl spindulio. Visur ėjo darbas ir gyvastis plasnojo. Neužsileisti, kilti, kurti, statyti. Ir eigulys pajuto save kalnu. Kažkas atėjo ir priminė žmogaus kulties svarbą. (S, 135)

Gamta per žmogaus jusles pasiekia jo širdį ir šerdį, ir atvirkščiai, jslėmis žmogus susilieja su gamtos paslaptimi. Jslėmis pasiekiamą vitalinę, energetinę žmogaus ir gamtos vienybę; viena būties plotmė išreiškiama kitos plotmės sąvokomis. Iš tokio pasaulėjautos sklaidos būdo skaitytojas patiria viso ko pilnybės jausmą, vidujybės ir išorybės tapatybę, molekulių ir kosmoso bendrą pradą. *Unio mystica* – Katiliškio pasaulėvokos branduolys („Tuo tarpu kažin kur toli, nežvelgiamoj slėpynėj, iš kurios ateina visi slapti vėjai, kuždėjo balsas“, S, 26). Dėl šios savybės Katiliškis susisieja su XIX–XX a. ribos skandinavų literatūra, kurioje išsaugotas pasaulio paslapties, žmogaus dvasios nežvelgiamumo matmuo. Pajauta, kad „visa yra viena“, Katiliškio prozoje kyla iš to, kad pažįstantysis intuityviai patiria esąs įtrauktas į esančiuosius jslėms ir dvasiškai.

26 Vytautas Kubilius, *op. cit.*, p. 165.

Monistinė pasaulėvoka romanuose: pradžios kodai

Katiliškio romanuose monistinės pasaulėvokos branduolys išlieka kaip *idée fixe*, tačiau tekstinių paralelių ir sąsajų (išorės ir vidaus, žmogaus ir gamtos, elemento ir visumos) mažėja; nors pats sąsajumo principas išlieka, jis galioja stambiems pasakojimo vienetams – vienai ar kitai svarbiai individo situacijai aptarti.

Monistinės pasaulėvokos požiūriu simptomiškos abiejų romanų pradžios. Romano *Užuovėja* skyriuje „Lietus“ debesys tampa raktu į kūrinį – jie pamatomi *čia ir dabar*, bet kartu yra atplaukę iš „anų dienų“ ir į jas sugrąžina. Jie yra ne tik gamtos pasaulio, bet ir žmogaus gyvenimo dalyviai, susiurbę į save sodiečio gyvenimo patirtis, agrarinės kultūros ritualus, darbus, sakmes ir maldas:

Jie sugėrė rasą anuomet nuo mūsų pievų ir vasarojaus. Jie buvo sotinami palšos slėsumų miglos.[...] Tai jie, nutvilkę saulėlydžiuose ir didžiai sukaitę prieš tekančią saulę. Įsiūbuoti patalkių dainos ir įskambę vieversių ir dalglių žvangėjimu. Paukščių sparnų iškedenti ir perkošti brinkstančių dirvų vėju.²⁷

Debesys susiurbia sodybose gyvenančių šeimų buitinius ir patys tampa panašūs į žemės gyventojus. Debesys – grožio, gyvybės formos – kinta ir mainosi, pavirsta atpažįstamais gyvasties pavidalais:

Jie susivartė ir plaukė iškilia rikiuote, vasnodasmi galingais sparnais [...]. Ir šilkinė dermės juosta traukė iš marių vandenį ir girdė juos kaip arklių pulką.[...] Ramūs ir jaukūs, kaip avys pokaičiu sugulę ir susikloję vagomis. [...] iš jų susidarė debesų arimai [...]; O va, jau debesys įniko garankščiuotis ir drumstis, lyg į juos kas būtų šliūkštelėjęs žiupsnį druskos [...] tirštu rūgštymu išsipučia [...] išputoja ir pavirsta krekenų [...] ramiais lamstais susiklosto į gulstinius dryžius [...] ir ramiom jerubės plunksnelėm išsikaišo. (U, 8)

Debesų išorinė forma pažadina pasakotojo prisiminimus. Iš debesų formų išsirutulioja (o ne pristatomi kaip savarankiški prisiminimo veikėjai) pagrindiniai kūrinio personažai; balti debesys pradeda lyti ir „išlyja“ ilgai saugotą turinį

²⁷ Marius Katiliškis, *Užuovėja. Išėjusiems negrįžti*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 8. Toliau cituojant tekste nurodoma pavadinimo santrumpa U ir puslapio numeris.

į laukus ir pievas, pagirdo ne tik žemę lietumi, bet ir praeities prisiminimų ištroškusį pasakotoją buvusio gyvenimo paveikslais. Sukuriama romano pasakojimo metafora – „lietaus pasakojimas“. Gamtos formos įsiurbia viena kitos būties turinius, juos išsaugo ir vėl „atiduoda“; taip užtikrinamos amžiną būties ritmą. Šiuo požiūriu romano įžanga „Lietus“ skaitytina kaip monistinės pasaulėvokos meninė nuoroda.

Romano *Miškais ateina ruduo* pirmasis skyrius pradedamas juslių fiksavimu („Orai pasikeitė [...]. Jo kaulus kankino saugėla.“, M, 3). Pavasarėjančios gamtos pagyvėjimas išsakomas įvairiomis juslėmis (klausa, rega, lytėjimu – pirštinės sudrėko; „Smulkutė lijundra buvo jaučiama ant veido“, M, 3); jusliškai aprašoma ir gamta, ir žmogus, jie abu susiejami budimo motyvu: kaip ir žmogaus juslės, bunda ir jomis apčiuopiamas pasaulis; vienas kitą veikia, sąlygoja, pasaulis siekia žmogaus ir žmogus – pasaulio. Gamta, žmogus ir kosmosas vienijami to, kad jie sukurti gyvybės pagrindu, yra vienas kitame. Iš gamtos formų beišsirutuliojęs žmogaus esimas vaizduojamas epizode apie rūką, – žmogus, išnyrantis iš rūko, jautimiškai susiejamas su greta esančia konkrečia aplinka ir kartu kyla tarsi iš kokios žemės dvasios. Iš atgyjančios gamtos ir žmogaus veiklos garsų (reikalauja kėkštai, dūzgia pjūklai) sukuriamas įvairių balsų choras, iš kurio pamažu ima išsiskirti žmonių balsai, pradžioje dar nediferencijuoti vardais, neindividualūs, panašūs į minėtą paukščių alasą. Atgimusios gamtos gyvasties krustelėjimas kuo toliau, tuo labiau susilieja su skubota žmogaus veikla, veiksmų sparta. Taip įtaigojama žmogaus ir gamtos – gyvybės pagrindu – bendri prigimtis ir būties ritmas. Visa ko susietumas netampa rodymo objektu, jis įsiterpia į realistinius gamtos aprašymus taip natūraliai ir nepastebimai, kad jų nesuardo, o atvirkščiai, jautimiškaisiais dėmenimis kuria intensyvų visumos sąsajų nujautimą. Skyriaus pabaigoje Tilius mąsto apie tai, kad gal baigėsi jo laukimo laikas. Ši mintis parengiama visu I skyriaus pločiu, visa apimtimi – suvokiame, kad tasai laukimas yra paralelus gamtos būsenai (jai baigėsi žiemos snūdo, sustingimo laikas). Idėja skyriaus pabaigoje pasakoma išryškinius abu – žmogaus ir gamtos – sandus; ir gamtos gimstanti gyvybė, ir žmogaus svajonė yra tarsi prasikalusios iš kiaušinio.

Nuo eglių šakų gabalais krito sniegas. Epušių ir beržų apledėjusios šakelės vadavosi iš žiauraus žiemos apkalimo ir pasipurtydamos trupino skaidrius krikštolus [...]. O Tilius klimpo svajonėse lyg sužiedėjusiame sniege. Tik plūtą reikia pralaužti – paskui jis jau lengvai žarstomas kojomis. (U, 13)

„Vadavimosi“ iš gamtos ir iš dvasios sustingimo idėja išsakoma vieno vaizdo – sniego plutos, apledėjimo – variacijomis. Suponuojama mintis apie vientisą biologinį, gamtinį ir dvasinį gyvybės pagrindą.

Žemės kūnas ir žmogaus kūnas: bendras ritmas

Katiliškis apie „monizmą“ gyvybės pagrindu nefilosofuoja, bet kuria joslėmis ir intuicija vieningą pasaulį. Jutimiškumas poetiškai išreiškiamas žemės ir žmogaus energijų persiliejimu vienos į kitą. Romane *Miškais ateina ruduo* bundanti žemė paraleli bundančiai aistrai (šiuo monistinės pasaulėvokos principu grindžiama romano struktūra), žemės gyvybė paraleli žmogaus gyvybei, jos yra viena kitos dalis, turinčios giliai gamtos slapyje glūdintį bendrą pagrindą. Žemė–motina glaudžia visas gyvybes savo skreite, stebi žmogų jo vitalistinių jėgų sklaidos kelyje ir svarbiausių jutiminių patyrimų akimirkomis tarsi pridėda pirštą prie lūpų ir nutildo gamtos triukšmus („Kokiamė nuošalume, kokioje slapybėje jie buvo atsidūrę! Ir kas buvo užgniaučęs žadą bundančiai žemei? Nutildęs jos paukščius ir vėją sustabdęs atokiai?“ M, 95). Manytina, kad Katiliškio romanas pagrįstas monistine lyčių traukos ir priešybės kaip gyvenimo esencijos, gyvenimo judinotos idėja. Čia lyčių trauka ir priešybė suvokiama ne tik psichologiniu požiūriu (pvz., Tilius – neištikimas, permainingos meilės, nepasiruošęs gyvenimo išbandymams ir t. t.), o ir žmogaus–gamtos vaisiaus požiūriu. Tilius, Agnė ir Monika pasiduoda šiam dėsniui, įsiterpia į visatos ritmą, dalyvauja kosminėje dramoje. Žmoguje glūdis gaivalas apsieiškia kaip visų gyvybių būties dėsnis. Ar ne panašią dimensiją turėjo galvoje Šilbajoris sakydamas, kad Katiliškio romanų veikėjai negali būti kaip nors moraliai vertinami? Čia veikia schopenhaueriškoji „akla valia“; tai – ir nerimas, apsieiškiąs „[N]akties paukščio balsu, nepanašiu į lakštingalos, sotaus gyvulio atsikvėpimu, žuvies pliaukšėjimu sietuvoje – balsu, ateinančiu iš žemės krašto, tolybėje pasimetusiu, nustojusiu tikrojo vardo ir apibūdinimo“ (M, 210); tai – ir slogus prieštaringas jausmas, „[P]akeliąs iš guolio naktų glūdumoj [...]. Pasatatas ir paliekąs bejėgiškai sustingui“ (M, 267); tai – ir gyvybės, turinčios postūmį gyventi, nežinojimas, kaip save išpildyti. Ši akla jėga verčia žydėti ir vysti, degti ir sudegti, verčia nuolat būti tėkmėje ir jai pasiduoti („Jis nieko nemanė ir nieko neturėjo savo apgynimui. Jis plaukė ant skiedros, o visi kiti buvo vėjas, srovė ir sūkuriai. Jis plaukė nesipriešindamas“, M, 256).

Katiliškiui svarbus žmogaus gamtiškumo (nesąmoningumo) lygmuo, kuriuo jis yra vieningos visumos dalis. Romane, greta veiksmų ir atsitikimų istorijos, pasakojama apie žmogų ir gamtą vienijančią paslaptį. Katiliškis veikėjus lygina su nemąstančios gamtos formomis: Agnę – su augalija, Moniką – su gudriais žvėreliais; apie jų gyvenimo situaciją ir planus pasakoja gamtos atitikmeniu (Monikos lūkesčius lydi medžio šakose ciksintis vabalas, kiti vabalai daužosi į stiklus, veliasi į užuolaidų paspėstus tinklus; Doveika, „visas paskendęs kmynuose ir vėdrynuose“, apie ateitį svajoja augališkai – apie Moniką kaip „į seną stuobrį įskiepytą šakelę, kuri duos vaisių“ (M, 236); Tilius savo nežinojimo situacijose grimzta į rūką). Veikėjų patyrimai metaforiškai įrašomi į didįjį gamtos ciklą (ji buvo pavasaris, ji buvo pavėlavęs pavasaris, vasara vedė takais). Pavasario, vasaros, audros, gaisro vaizdiniais susiejama gamtos ir žmogaus „patirtis“, tokiu būdu gamtos stichijos ir veikėjo erotinė patirtys įrašomos į kosminės dramos rėmus. Lyčių trauka ir priešybė išreiškia gyvybės kosmosą, jo dėsnius ir yra būties šaltinis, būties tvarkos dalis. XX a. pradžiai būdingą lyčių priešybės kaip būties šaltinio sampratą galime įžvelgti ir Augusto Strindbergo kūryboje, bet Strindbergas šį būties dėsni hiperbolizuoja psichologiniu, realistiniu, netgi natūralistiniu aspektu. Katiliškio kūryba monistinių idėjų požiūriu išlaiko stiprią vaizduojamo pasaulio apibendrinimo galią.

Katiliškio meniniame pasaulyje gyva būtybė su visuma susilieja jutiminiu ir vidinės energijos ritmo lygmeniu. Ritmas susieja jutiminę medžiagą ir dvasios, psichikos pastangas. Anksčiau cituotas epizodas, kuriame žmogaus širdies tvinksniai rezonuoja gamtos garsai, nurodo visos būties bendrą ritmą, žmogaus kraujo tvinksnio sąsają su didžiuoju būties pulsą – miško kvėpavimu, genio stuksėjimu. Katiliškio prozoje žmogaus vidinio gyvenimo ritmas sutampa su išoriniu ritmu: „Jis juto kraują, prisigėrusį laukų vėjo, kunkuliuojantį iš pat širdies [...] Ignius matė lūžtant sodo šakas ir liepas virstant iš šaknų. Tokia audra ėjo per žemę, o jis buvo pačiam jos vidury.“ (S, 24)

Pojūtyje apimamas dvikryptis kraujo veikimas: gyvastingas kraujo pulsas ir priima veiksmą iš išorės (prigeria laukų vėjo), ir nukreipia į išorę (tvinksniais atitaria gaivalingai laukų vėjo bangai); kartu kraujo pulsas turi vidujiškumo vektorius – personažas jaučia kunkuliuojantį kraują, ateinantį iš pat širdies gelmės. Kraujo gaivalas „sutramdomas“ nutiesus harmonizuojančius ritmo vektorius į išorę ir į vidų: ir audros vėjo banga, ir širdies kunkuliuavimas yra gyvybės ritmo kūrėjai. Kitur vidujybės energija galingai sklinda į išorę, randa joje atitikmenų,

kurie rezonuoja bendru ritmu („O tetervinų burbuliavimas tyrelyje dundėdamas ėjo peržemę, pranokdamas velyknakčio būgnus“; M, 86). Gamtos energija persilieja į žmogaus jutiminių patirčių, išgyvenimų energiją, ir atvirksčiai; žmogus priklauso didžiajam kosmosui ir jo ritmui.

Pasaulėvokoje glūdinčio ritmo pagrindu kuriama ir teksto meninė duotybė. Pasakojime žmogaus vidujybės ir gamtos kodų keitimas, vienos srities keitimas kita sukuria pasakojimo ritmą, kuris yra romano estetišės pagavos pagrindas. Taigi grįždami prie monistinės vaizduotės pasakytume, jog Katiliškio pasakojimas skleidžiasi kaip gamtos ir žmogaus darnus kvėpavimas.

Išvados

Kontekstiniai pasižvalgymai parodė, jog XX a. nuosaikais monizmo meninių pavidalų Katiliškis rado skandinavų literatūroje, kuri jam atrodė itin artima, ypač gamtos ir žmogaus santykio meninės interpretacijos požiūriu.

Katiliškio pasakojimo strategijų apžvalga teikia pagrindo manyti, kad realistinį vaizdavimo būdą, epinį pasakojimą autorius pildo XX a. meniniais atradimais. Jo pasaulėvokai būdinga jauslių svarba, tirštumas, jauslių viršūnės. Pačios jauslės (juo labiau biologinis jų lygmuo) nėra vaizdavimo objektas (tai būdinga radikaliam modernizmui), Katiliškiui jauslės yra instrumentai, nukreipti kuo glaudžiau susieti žmogų ir gamtą, ieškoti vieno jų pagrindo principo. Monistinė pasaulėvoka realistiniam vaizdavimo būdai suteikia gelmės matmenį, – greta dėmesio socialiniams ir psichologiniams individų santykiams įsisteigia gyvenimo visumos pajauta, mistinė dimensija. Į tradicinį gamtos ir žmogaus santykį Katiliškis įterpia monistinei pasaulėvokai svarbius gyvybės bendro pagrindo konceptus (gamtos/miško širdis, motina žemė, žmogus-žemės vaisius).

Išraiškios ir savitos yra monizmo idėjų sklaidos strategijos: ankstyvajai Katiliškio kūrybai būdingas reiškinių sąsajumas, smelkimasis vienas į kitą, romanams – vieno reiškinio (žmogaus vidujiskumo) sakymas per kitą (gamtą), žmogaus psichikos aprašymų keitimas gamtos „vietų“ aprašymais, vaizdūs pasakojimai apie žmogaus ir gamtos bendrą „kraujo“ pulsą. Katiliškio žmogus interpretuojamas gamtiškuoju/nesąmoninguoju lygmeniu. Vitalistinė gyvenimo interpretacija turi monistinį būties pagrindą, kuris patį vitalizmą rodo ne kaip

paskirą gaivališką konkrečios gyvasties savivalę, o kaip jo būties principą, kuris, savo ruožtu, suteikia metafizinės saugos matmenį.

Monizmo konceptas leidžia Katiliškį matyti ne tik modernizmo idėjų ir poetikos lauke, bet ir rasti argumentų susieti jo kūrybą su romantizmo/neoromantizmo tradicija. Vėlyvojo romantizmo epochos idėja – siekti visatos harmonijos – išlieka svarbi ir netiesiogiai veikia modernizmo monistinės pasaulėvokos lauke. Ji ryški ir iš realistinės tradicijos ateinanačių autorių kūryboje, kurie orientuojasi ne į baugias individo atskirtumo nuo pasaulio tvarkos, vidujybės fantazmų, nepažinaus „aš“ teritorijas, o į žmogaus ir gamtos bendrą būties ritmą, vidaus ir išorės paralelę, į poetinio realizmo tradicijas. Monistinė pasaulėvoka Katiliskio prozoje lemia vaizduojamo gyvenimo pilnumos įspūdį.

Gauta 2015 03 22

Priimta 2015 05 06

The Prose of Marius Katiliškis: Artistic Contours of the Monistic Worldview

Summary

In this article the author seeks to view novelist Marius Katiliškis's oeuvre within the framework of European literary tradition, to draw attention to remnants of early twentieth century art's monistic worldview in the writer's narratives, and to highlight his artistic expression of the monistic worldview. The author of the article grounds her analysis in the philosophical concept of monism and in studies of its diffusion in late European Romanticism, and in German literary studies (Monika Fick, Marianne Wunsch) of twentieth century literary monism and shifts in literary systems (realism – modernism).

Early twentieth century modern European art probed the sensory aspect of human nature and the irrational as important instruments for grasping the unity of the world. The author of the article applies these aspects to her reading of Katiliškis's prose. A review of narrative strategies allows her to make the convincing argument that Katiliškis's realistic representation and epic narrative are complemented with twentieth century

innovations. The sensory emphasis that is characteristic of his understanding of the world is an instrument that allows him to connect the human and nature as closely together as possible, and to search for a single, foundational principle. The monistic view of the world gives realistic representation greater depth, as attention to social and psychological human relations is complemented by a sense of the unity of life and a mystical dimension: Katiliškis brings monism's key concepts about the universal basis of life to the traditional human/nature relationship.

Keywords: twentieth century European monism, twentieth century Lithuanian literature, Marius Katiliškis, monism, expression.
